

Přehled slovníků češtiny

Zdeňka Hladká

1. Stručný nástin českého slovníkářství od počátků do konce 19. století

1. 1 Slovníkářství od počátků do konce 15. století

Prvotní motivace: porozumět cizojazyčnému textu. Přípravné stadium: překladové a interpretační **glosy**. Tematické soupisy slov: **rostlináře** a **mamotreky** (lokální nebo abecední). Jednoduché sbírky překladových dvojic: **vokabuláře**. Typická forma středověku: tematicky řazené slovníčky – **nomenklátory** (mj. přinášely logicky uspořádaný přehled dobového poznání).

Latinsko-české nomenklátory **Bartoloměje z Chlumce** (zvaného **Claretus de Solencia** neboli **Klaret**): **Vokabulář (gramatický)**, **Bohemář** a **Glosář** (60. léta 14. století, psány ve verších, největší *Glosář*: 7 000 latinsko-českých dvojic). Programově konstituovaly českou terminologii (především pro potřeby UK). Vrchol přípravné fáze českého slovníkářství, nadlouho základ všech vznikajících slovníků.

1. 2 Slovníkářství v období humanismu – 16. století

Velký rozmach slovníkářství (impulzy: rozvoj vzdělanosti, šíření knihtisku, působení reformace, konstituování novodobých národů / národností, zájem o domácí jazyky, které začínají konkurovat latině, počátky teoretického zájmu o jazyk).

Vrcholem slovníky knihtiskaře **Daniela Adama z Veleslavína**: *Dictionarium linguae latinae* (1579), *Nomenclator tribus linguis* (1586), *Nomenclator quadrilinguis* (1598), *Sylva quadrilinguis* (1598). Nárůst akcentace češtiny (čeština se postupně dostává do čela heslového odstavce; slovník se však ještě neoproštuje od dominance latiny, v podstatě se pouze snaží dokázat paralelní možnosti jazyka domácího), aplikace zahraničních metodologických postupů. *Sylva quadrilinguis* přináší v abecedním řazení na 958 dvouslupcových stranách seznam českých slov v dosud nebyvalé úplnosti (a to nejen substantiv, jak tomu bylo v nomenklátorech), ukazuje šíři české synonymiky i pestrost frazeologie. Do jisté míry se už opírá o živý úzus.

1. 3 Slovníkářství v 17. století

Nerealizované dílo **Jana Amose Komenského**: latinsko-český a česko-latinský *Thesaurus linguae Bohemicae*. Slovníkové učebnice jazyků: *Janua linguarum reserata* (1631; česky *Dvěře jazyků odevřené*, 1633) a *Orbis sensualium pictus* (1658).

Období pobělohorského národnostního útlaku, omezení funkcí českého jazyka, purismus, neologizující tendence v slovníkářství. Materiálově i metodicky hodnotný ze druhé poloviny 17. století pouze slovník **Václava Jana Rosy** *Thesaurus linguae Bohemicae* (abecedně řazený, cca 35 tisíc hesel, princip etymologických hnízd; česko-latinsko-německý, ale už s jasnou dominancí češtiny; zájem o sémantiku, slovo tvorbu, etymologii a poprvé i o gramatiku českého jazyka; víceméně vědecký přístup). Rosovo lexikografické dílo nebylo vydáno tiskem (v současné době existuje elektronický přepis v ÚJČ AV ČR), mělo však velký vliv na další období včetně národního obrození (pojungmannovská recepce zčásti negativně poznamenána kritičností k neologizmům a zčásti i hledáním souvislosti s nerealizovaným slovníkem J. A. Komenského). Rosův slovník už zakládá linii směřující k jednojazyčnému výkladovému slovníku češtiny.

1. 4 Slovníkářství národního obrození

Touha posílit češtinu => velký rozvoj slovníkářství, ne vždy kvalitního (neologizování, historizování, slavizování). Tyto tendence kritizoval **Josef Dobrovský**; popis pravidel české slovo tvorby (*Die Bildsamkeit der slawischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjektive in der böhmischen Sprache dargestellt*, 1799), slovník reflektující pouze doložená slova (*Deutsch-böhmisches Wörterbuch*, I. 1802, II. 1821).

1. 4. 1 Jungmannův slovník

Jazykový program 2. generace NO předpokládal rozvinutí českého jazyka v plném stylovém rozrůznění. V první řadě bylo nutno rozšířit a stabilizovat slovní zásobu. K tomuto účelu mělo být vytvořeno velké lexikografické dílo.

Slovník česko-německý Josefa Jungmanna (1834-39, novodobé vydání 1989; rozsah je 4694 stran, cca 180 000 slov). Vzorem *Słownik języka polskiego* od Samuela Bogumiła Linda, vydaný 1807-1814. Koncepčně se

Jungmann přiklonil k slovníku abecednímu, který by vyhovoval praktickým potřebám uživatelů. Cíl: shrnout veškerou známou slovní zásobu jazyka starého i nového, mluveného i psaného, zachytit slova neutrální i rozličně příznaková, apelativa i vlastní jména. Slovník zahrnoval i básnické a terminologické neologizmy, pokud odpovídaly pravidlům české slovtvorby, a přejímky ze slovanských jazyků (především z polštiny a ruštiny). Položil základy novodobé spisovné češtiny a nadlouho plnil úlohu jazykového arbitra. Podle názvu sice ještě slovník překladový, ve skutečnosti už však přímý předstupeň jednojazyčného výkladového slovníku češtiny (němčina slouží pouze jako nástroj k výkladu významu českých ekvivalentů).

2. Slovníky češtiny od počátku 20. století

České slovníkářství má dlouhou tradici, jejíž počátky můžeme sledovat už ve 14. století, významnější vlny rozvoje lze zaznamenat v období humanismu a pak v 19. století v souvislosti s jazykovými aktivitami tzv. národního obrození. Ve 20. století se česká lexikografie ve srovnání s předchozím stavem značně rozrostla, zkvalitnila a diferencovala. Z doposud relativně jednotného proudu se na jedné straně vyčlenila synchronně orientovaná jednojazyčná výkladová lexikografie, na druhé straně se profilovala specializovaná lexikografická odvětví, která v předchozích etapách nebyla zastoupena vůbec nebo jen pracemi zárodečného charakteru.

2.1 Výkladové slovníky

Výkladové slovníky češtiny ve 20. století reprezentuje především trojice kontinuálně vytvářených děl *Příruční slovník jazyka českého*, *Slovník spisovného jazyka českého*, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (viz dále).

Příruční slovník jazyka českého (PSJČ) byl prvním jednojazyčným výkladovým slovníkem češtiny a prvním dokončeným slovníkem tohoto typu v slovanském světě. Opíral se o rozsáhlou a metodicky propracovanou excerpici a zároveň o promyšlenou teorii (zejména koncepci A. Získala). Snažil se podat co nejkomplexnější popis synchronního stavu českého lexika a přispět ke stabilizaci jeho funkčního rozvrstvení. Přestože nebyl kodifikační (šlo o vědecký deskriptivní slovník), zaměřil se především na spisovnou slovní zásobu.

PSJČ vycházel v letech 1935–1957 v 8 dílech a 9 svazcích (4. díl je dvousvazkový; připravovaný 9. díl *Dodatků* nikdy nevyšel, jeho ztracený a znovuobjevený materiál byl zpřístupněn v roce 2012). Má rozsah 10 824 stran a obsahuje cca 250 000 hesel. Redakčně se na přípravě podíleli O. Hujer, E. Smetánka, M. Weingart, později též B. Havránek, V. Šmilauer a A. Získal. Materiálově se *PSJČ* opíral téměř výhradně o excerpici psaného jazyka, především beletrie, ale i publicistiky a odborné literatury. Vedle spisovných slov (pojetí spisovnosti vycházelo z koncepce tzv. dobrého autora) byla do slovníku zařazena i slova nářeční, slangová a argotická, pokud v excerpované literatuře fungovala jako ozvláštňující prostředek spisovného jazyka. Odborné názvosloví zaznamenává *PSJČ*

výběrově, přesto však v dosud nebývalé úplnosti. V *PSJČ* byl zdokonalen lexikografický popis, zejména výklad významu a zachycení polysémie, jeho součástí je i první rozsáhlejší pokus o stylistickou klasifikaci lexikálních jednotek. Citátovým charakterem dokladů tato práce prohloubila směřování českého slovníkářství k objektivitě.

Paralelně s přípravou *PSJČ*, ale autorsky a koncepčně nezávisle, vznikl menší výkladový slovník orientovaný na širší veřejnost, a to dvousvazkový a od 2. vydání v roce 1941 jednosvazkový *Slovník jazyka českého pravopisný, kulturní a fraseologický* (1935–1937) od P. Váši a F. Trávníčka (později s názvem *Slovník jazyka českého*; v dalších vydáních vymizelo jméno Váša). Obsahoval mj. samostatný gramatický oddíl, což není v tradici českých výkladových slovníků běžné. Přestože byl dosti poznamenán purismem (a v pozdějších letech i ideologizací), ve své době patřil ke kvalitním a uživatelsky oblíbeným jazykovým příručkám.

Zkušenosti získané při tvorbě *PSJČ* reflektoval *Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ)*. Na rozdíl od „akademického“ *PSJČ* měl plnit i funkci prakticky využitelného slovníku, což však neomezilo odbornou hodnotu lexikografického popisu. Nad *PSJČ* vynikl promyšlenějším a účelnějším výběrem lexika, koordinací zpracování hesel a důrazem na systémové pojetí slovní zásoby. *SSJČ* byl prvním výkladovým slovníkem češtiny s platností kodifikátora spisovné lexikální, ortografické, ortoepické i gramatické normy. Ve srovnání s *PSJČ* se orientoval synchronněji, zaznamenával slova z posledních cca 30 let (ve výběru však i lexikum od 80. let 19. století). Oproti *PSJČ* zpracovával ve větším rozsahu a koncepčněji terminologii. Částečně byl omezen rozsah teritoriálně příznakových slov a slov řídkých a naopak posílen rozsah běžné slovní zásoby (stále však excerpované především z beletrie). *SSJČ* se snažil přispět k vymezení hovorové češtiny jako běžné mluvené řeči uživatelů spisovného jazyka.

SSJČ vycházel knižně v letech 1960–1971, a to ve 4 svazcích (v novodobém přetisku z roku 1989 vyšel v 8 svazcích) s obsahem necelých 200 000 heslových slov. Členy redakce vedené B. Havránkem byli J. Bělič, M. Helcl, A. Jedlička, V. Křístek a F. Trávníček. *SSJČ* je ve srovnání s *PSJČ* v řadě aspektů inovativní: promyšleně hnízduje, pečlivě zpracovává synonymické řady, u přejatých slov uvádí původ, u sloves naznačuje vazebné údaje, detailněji propracovává stylovou charakteristiku škála kvalifikátorů v *SSJČ* vychází z hledisek: spisovnost, příslušnost ke stylové vrstvě, frekvence, dobový výskyt, emocionalita), výklady významu jsou jednodušší nežli v *PSJČ*, členění polysémních struktur je systematičtější, v rámci exemplifikace je upřednostněna funkčnost konstruovaných typických minimálních kontextů před citátovou autentičností ad. Ze zkušeností *SSJČ* vycházely zahraniční slovníky

slovanských jazyků (např. *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Lublaň 1970–1991), přihlíželo se k němu při zpracování domácích dvojjazyčných slovníků apod. Vzhledem k šíři uváděných informací plnil *SSJČ* i funkce speciálních slovníků či gramatických příruček. V důsledku zastarávání údajů (zejména kodifikačních, ale i v oblasti kvalifikátorů apod.) však jeho použitelnost klesá.

Řadu základních výkladových slovníků češtiny 20. stol. završil ***Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ)***, který je prototypem výkladového slovníku menšího rozsahu, zaměřeného na potřeby běžného uživatele. Tomu odpovídá výběr materiálu (těžiště excerptce spisovného jazyka se přesouvá od beletrie k publicistice, ve větší míře je zaznamenána kolokviální vrstva slovní zásoby), zpracování (akcentována je přehlednost, detailnější uvádění ortografických, ortoepických a gramatických informací, připojeny jsou praktické přílohy) i kodifikační statut.

SSČ (1978; 2. upravené a doplněné vydání 1994; 3. vydání s drobnými úpravami 2003, 2005 a v dalších dotiscích) zpracoval autorský kolektiv pod hlavní redakcí J. Filipce, F. Daneše, J. Machače (1. vydání), V. Mejtříka (2. vydání) a dílčí redakcí L. Kroupové, B. Poštoňkové a Z. Sochové. Jde o slovník jednosvazkový, který se snaží obsáhnout zhruba pasivní slovní zásobu středoškoláka (tj. cca 50 000 jednotek), 2. vydání *SSČ* zahrnuje přesně 45 366 heslových slov a 62 872 vyčleněných významů. Časově se *SSČ* zaměřuje na slovní zásobu od roku 1945, přihlíží však i k období první republiky. Oproti předcházejícím slovníkům eliminuje slova starší klasické literatury, literární okazionalismy, omezuje slova teritoriálně nebo sociálně specifická. Zvláštní péči věnuje uzuálně živým dubletám a variantám. Ve srovnání s *PSJČ* a *SSJČ* je *SSČ* zpracován nejúsporněji (užívá ve značné míře hnízdování, vypouští okrajové významy z významového spektra apod.), přesto však nepodléhá zjednodušení v rovině teoretické. Poprvé je za základní systémovou i komunikační jednotku slovníku považován jednovýznamový lexém; programově je využívána metoda vnitrojazykového porovnávání lexikálních jevů; jednotněji a teoreticky adekvátněji jsou prezentovány tzv. malé slovní druhy (zájmena, číslovky, předložky, spojky, citoslovce a poprvé i částice) apod. V systémovosti a v celkové koncepčnosti se kromě působení J. Filipce odrazil i fakt, že *SSČ* byl v řadě výkladových slovníků češtiny 20. století prvním dílem zpracovaným a vydaným jako celek (tedy ne postupně). V souladu s kodifikačním zaměřením je *SSČ* doplněn přílohami obsahujícími soupis zkratk a značek, přehled křestních jmen, příjmení a zeměpisných jmen (včetně složitějších tvarů i základních odvozenin). Třetí příloha – slovotvorný přehled – slouží odbornému popisu jazyka a doplňuje systematické zaměření *SSČ*.

V přepracovaném vydání z roku 1994 *SSČ* reflektuje změny v slovní zásobě související s vývojem společnosti na konci 20. století (zejména po roce 1989). Vyrovnává se s jazykovou situací, v níž stále větší prestiž a funkční šíři získávají substandardy (především obecná čeština), probíhá značná stylistická diferenciací, objevují se „jazyky“ pro nové účely (jazyk reklamy, jazyk elektronické komunikace) a ve velké míře působí vliv cizích jazyků (zejména angličtiny). Reaguje na vznik řady nových lexikálních jednotek, na ústup jednotek spjatých s minulou dobou či ideologií i na návrat jednotek dlouho neužívaných. U některých hesel (např. *národ*, *pán*, *policajt*) přehodnocuje zideologizované výklady významů apod. Provádí též kodifikační úpravy morfologické a pravopisné (podle *Pravidel českého pravopisu* z roku 1993). Celkově se ve 2. vydání vyskytuje zhruba 5 tisíc úprav různého typu.

V *SSČ* se uzavřela jedna vývojová etapa české výkladové lexikografie. Potřeba dalšího výkladového slovníku, který by v co největší komplexnosti reflektoval současnou slovní zásobu češtiny i úroveň jejího teoretického poznání, je pocítována jak lingvisty, tak běžnými mluvčími. Přípravou nového reprezentativního výkladového slovníku češtiny (s pracovním názvem *Akademický slovník současné češtiny*) se aktuálně zabývá oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR. Půjde o slovník středního rozsahu s předpokládaným počtem 120–150 tisíc lexikálních jednotek. Komerční firmy začínají vydávat výkladové slovníky češtiny vytvořené mimo akademická nebo univerzitní pracoviště (např. *Slovník současné češtiny* vydaný v r. 2011 nakladatelstvím Lingea).

2. 2 Specializované slovníky

Specializované slovníky češtiny se od počátku 20. století zaměřovaly: na vývojové aspekty slovní zásoby (slovníky historické a etymologické; později též slovníky neologismů), na slovní zásobu teritoriálně nebo sociálně příznakovou (slovníky nářeční a slangové), na dílčí části lexikonu (slovníky terminologické, frazeologické, onomastické), na specifický způsob řazení materiálu (slovníky retrogradní, frekvenční, tematické/pojmové).

Slovník historický jako samostatný lexikografický typ v českém prostředí ustavuje nedokončené dílo J. Gebauera *Slovník staročeský* (*Díl první A–J* 1903, *Díl druhý K–N* 1916, 1970² reprint; v abecedním řazení zachycuje hesla *A* až *netbánlivost*), opírající se o rozsáhlou excerpci cca 450 pramenů ze 14. až počátku 16. století. Na Gebauerův slovník později programově navázala velkoryse koncipovaná práce Ústavu pro jazyk český ČSAV/AV ČR *Staročeský slovník* (1968–2008; zahrnuje hesla *na – při*) a nověji *Elektronický slovník staré češtiny* (zpracováváný od r. 2005 a dostupný na webových stránkách jmenované instituce).

Především pro vysokoškolské potřeby bylo v průběhu 20. století sestaveno několik menších slovníků, např. *Malý staročeský slovník* (1979) od J. Běliče, A. Kamiše a K. Kučery.

S diachronním pohledem na českou slovní zásobu jsou spjaty též **slovníky etymologické**, rozvíjející se zejména ve 2. polovině 20. století. Po *Stručném slovníku etymologickém jazyka československého* J. Holuba (1933, 1937²) následují *Etymologický slovník jazyka českého* (1952) od J. Holuba a F. Kopečného, zpracovávající samostatně i etymologii gramatických afixů, dále *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* (1967, 1978², 1982³, 1992⁴) od J. Holuba a S. Lyera, uvádějící i výklad slov přejatých, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (1957; další vydání 1968, 1997, 2010 se orientují pouze na češtinu) od V. Machka, zaměřený naopak pouze na slova slovanského původu a ve značné míře reflektující nářeční lexikum. Novější práce *Český etymologický slovník* (2001, 2012²; 2007 elektronická verze; 2015³ upravené a rozšířené vydání) od J. Rejzka vykládá jak slova od původu slovanská, tak přejatá, včetně některých dosud opomíjených slov nespisovných, a je určena nejen odborné, ale i širší veřejnosti. Významný pro bohemistiku je i dvousvazkový *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. I. Předložky. Koncové partikule, II. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia* (1973, 1980; 2010² reprint s úpravami) od Fr. Kopečného.

Chronologický aspekt sleduje také neografie. **Slovníky neologismů** se v české lexikografii objevují až na zlomu 20. a 21. století jako reakce na výrazné společensky podmíněné změny v slovní zásobě a na rozvoj zkoumání neologismů v české i zahraniční lingvistice. Neologismy zčásti reflektoval už suplement k dosavadním výkladovým slovníkům češtiny, který autorky Z. Sochová a B. Poštolková nazvaly *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě* (1994). Speciální neologické slovníky však vstupují do české lexikografie jako žánrové novum až pracemi O. Martincové a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologismů (NSČ 1; 1998)* a *Nová slova v češtině 2. Slovník neologismů (NSČ 2; 2004)*. V souhrnu oba díly NSČ zaznamenávají neologické lexikum spisovné komunikace z let 1985–2002, a to neologismy i okazionalismy, revitalizované lexémy i výrazy měnící pouze uživatelskou platnost; metodologicky přinášejí tyto slovníky řadu inovací reflektujících specifikum materiálu, např. komunikační charakteristiku lexémů.

Ve 20. století se osamostatňuje též lexikografické zpracování teritoriálně nebo sociálně vymezené části slovní zásoby. Tvorba **slovníků nářečních** se konstituuje podobně jako lexikografie diachronní už v gebauerovském období, především rozsáhlým *Dialektickým slovníkem moravským* (1906) od F. Bartoše (v roce 1910 k němu F. Š. Kott vydává *Dodatky k Bartošovu Dialektickému slovníku moravskému*), ale i lokálními nářečními slovníky J. F.

Hrušky, Q. Hodury ad. Od 40. let 20. století se pak rozvíjí pod vlivem tzv. brněnské dialektologické školy (práce I. Maliny, A. Gregora, A. Lamprechta, S. Utěšeného ad.). Na přelomu 20. a 21. století reprezentují moderní nářeční lexikografii lokální slovníky J. Bachmannové, Z. Sochové, J. Vojtové ad. Popis nářeční slovní zásoby s reflexí vývojové dynamiky lexika mluvené češtiny podávají i první tři svazky neslovníkového díla *Český jazykový atlas 1–3* (J. Balhar, P. Jančák a kol., 1992, 1997, 1999). Celonárodní nářeční slovník je v současnosti připravován v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR v Brně (<http://sncj.ujc.cas.cz>).

Soustavnější lexikografické zpracování sociálně příznakové slovní zásoby, tj. vytváření **slovníků slangů, argotů** apod., se pojí zejména se 2. polovinou 20. století, i když zájem o slovní zásobu této oblasti má delší tradici (např. práce F. Jílka-Oberpfalcera, V. Křístka ad.). Teoretickému i lexikografickému popisu slangů se věnuje celoživotním dílem především J. Hubáček (*Malý slovník českých slangů*, 1988; *Výběrový slovník českých slangů*, 2003), značné zásluhy (zejména na poli organizačním) patřily L. Klimešovi. Slovníků zaměřených na jednotlivé slangy je celá řada, např. práce *Několik slangových slovníků* (1993) od J. Suka (zaznamenávající mj. slang signatářů Charty 77).

Se slovníky slangů se zčásti překrývají i obecněji zaměřené **slovníky nespisovné slovní zásoby**, expresiv, vulgarismů apod. V hojnější míře se objevují na konci 20. století ve snaze zachytit lexikum, kterému se dosavadní výkladová lexikografie spíše vyhýbala. K pracím tohoto typu se řadí např. *Šmírbuch jazyka českého* (1988, 1992², 2005³) od P. Ouředníka, k materiálům nejkomplexnějším patří stále rozšiřovaný *Slovník nespisovné češtiny* (2006, 2006², 2009³) od J. Huga a kol. Zájem o nespisovné lexikum češtiny ilustruje i překladová lexikografie, např. *Malý česko-bulharský slovník nespisovné češtiny. Kraták česko-bálgarski rečnik na neknižovnata leksika* (2011) od J. Báčvarova a kol. Vulgarismy zaznamenává např. *Velký slovník sprostých slov* (1999), jenž je upravenou reedicí materiálů K. J. Obrátily publikovaných ve 30. letech, a celá řada komerčních, případně internetových pololaických prací (přinášejících i vícejazyčné lexikální paralely).

Ve 20. stol. dochází též k intenzivnímu rozvoji teoretické i slovníkářské reflexe odborné slovní zásoby. **Terminologické slovníky** vzhledem k jejich široké škále tento přehled neuvádí.

Materiálově se s terminografickými pracemi zčásti překrývají **slovníky cizích slov**. V českém prostředí se objevují zhruba od poloviny 20. století (např. V. Pech, *Velký slovník cizích slov*, 1948; J. Haller, *Kapesní slovník cizích slov*, 1954, 1956²; J. Kubišta a L. Rejman, *Slovník cizích slov*, 1956, 1959²; L. Rejman, *Slovník cizích slov*, 1966, 1971²; K. Kučera: *Cizí slova*,

1978; L. Klimeš: *Slovník cizích slov*, 1981 a v řadě dalších vydání, nejnověji 2010⁸). Nejrozsáhlejší a metodologicky nejkvalitnější z nich je *Akademický slovník cizích slov* (1995; dotisky), který připravili V. Petráčková, J. Kraus a kol. Kodifikuje mj. pravopis a výslovnost přejímek a podává informaci o jejich původu. V přepracované a rozšířené podobě byl vydán pod názvem *Nový akademický slovník cizích slov* (2005, 2006² doplněné vydání; dotisky). V elektronické podobě vyšel též *Velký akademický slovník cizích slov* (1999, 2005²).

Z hlediska zaměření na speciální část slovní zásoby a v souvislosti se vznikem samostatných lingvistických subdisciplín se v novodobé české lexikografii osamostatnily také práce onomastické a frazeologické. **Slovníky onomastické** se ustavují zhruba v polovině 20. století; jejich vývoj charakterizuje vzrůstající akcentace lingvistického přístupu k materiálu. Nástup lexikografického zachycení toponym reprezentuje především práce A. Profouse *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* (1947–1957, IV. díl dokončil J. Svoboda; v doplňkovém V. dílu z r. 1960 připojil V. Šmilauer úplnou systematiku místních jmen). K ní paralelní zpracování materiálu z Moravy a Slezska připravili pod názvem *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I* (1970), *II* (1980) L. Hosák a R. Šrámek. Souhrnný pohled přináší novější slovník I. Lutterera a R. Šrámka *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje* (1997, 2004²). Speciálním doplňkem je *Retrogradní slovník místních jmen Moravy a Slezska* (2013) od R. Šrámka. Od konce 20. století se lexikografické aktivity mapující českou toponymii věnují zejména anoikonymům (pomístním jménům). Např. práce L. Olivové-Nezbedové, M. Knappové, J. Malenínské a J. Matúšové *Pomístní jména v Čechách* (1995) či od roku 2005 postupně vycházející práce J. Matúšové a kol. *Slovník pomístních jmen v Čechách*. V ÚJČ AV ČR se v současné době připravuje elektronický *Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (<http://spjc.ujc.cas.cz>). Také lexikografie antroponomastická se ve větší míře rozvíjela až ve druhé polovině 20. století. Příjmení jsou zachycena mj. v indexech doprovázejících některá teoretická díla, např. práci J. Svobody *Staročeská osobní jména a naše příjmení* (1964) nebo M. Knappové *Příjmení v současné češtině* (1992; v přepracovaném vydání *Naše a cizí příjmení v současné češtině* 2002, 2008²). Slovníkový charakter má práce D. Moldanové *Naše příjmení* (1983; 2004² upravené vydání, 2010³). Rodná jména zachycuje např. slovník *Průvodce našimi jmény* (1974, 1991²) od F. Kopečného nebo publikace *Jak se bude jmenovat?* (1978 a v dalších vydáních, nejnověji 2010⁵ v podstatně doplněném vydání pod názvem *Jak se bude Vaše dítě jmenovat?*) od M. Knappové. Práce M. Knappové obsahuje mj. 14 tisíc podob jmen, která splňují podmínky zápisu do matričních dokladů.

Důležitým doplňkem výkladové lexikografie je tvorba **frazeologických slovníků**. Stěžejní frazeografické dílo z počátku 20. století od V. Flajšhase (*Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Část první: Prísloví staročeská A–N, O–Ž*, 1911, 1913; 2013² doplněné vydání) bohužel zahrnovalo pouze staročeský materiál a zůstalo nedokončeno. Aktuálnější obraz české frazeologie poskytly ve 20. století práce *Lidová rčení* (1947, 1963² upravené vydání, 1996³ reprint 1. vydání, 2000⁴, 2009⁵) od J. Zaorálka a *Slovník synonym a frazeologismů* (1977, 1979², 1982³ doplněné a upravené vydání) od J. V. Bečky. Zčásti zaznamenávaly českou frazeologii i všechny výkladové slovníky češtiny 20. století. Dosud nekomplexněji byla však česká frazeologie a idiomatika zpracována v synchronně pojatém a živý úzus akcentujícím *Slovníku české frazeologie a idiomatiky (SČFI): Přirovnání* (1983); *Výrazy neslovesné* (1988); *Výrazy slovesné A–P* (1994), *R–Ž* (1994); souborné doplněné druhé vydání z roku 2009 navíc zahrnuje *Výrazy větné*. V r. 2016 vyšel jako 5. díl SČFI *Onomaziologický slovník* (= onomaziologicky pojatý souhrn materiálu všech dílů předchozích). Hlavní redakci prvních tří dílů tvořili F. Čermák, J. Hronek, J. Machač, hlavním redaktorem 4. a 5. dílu byl F. Čermák. *SČFI* je zpracován podle jednotné koncepce a metodiky, každý díl zaměřený na určitý strukturně a funkčně vymezený typ frazémů/idiomů provází teoretické pojednání z pera F. Čermáka.

Česká lexikografie 20. století rozvinula také škálu prací diferencovaných metodikou řazení materiálu (a zároveň funkcí). Zcela většinový zůstal sice abecední pořádek hesel, speciální slovníkářské cíle však vedly i ke vzniku slovníků řazených např. na principu onomaziologickém. K nim patří **slovníky tematické/pojmové** a **slovníky synonymické**, v českém prostředí zastoupené prací J. Hallera a kol. *Český slovník věcný a synonymický 1–3* (1969–1977; *Rejstřík k svazkům 1–3*, 1987), která na českou slovní zásobu aplikovala pojmovou strukturaci lexikonu vypracovanou R. Halligem a R. Wartburgem, a dále novější, podle britského vzoru Rogetových slovníků vytvořenou prací A. Klégra *Tezaurus jazyka českého* (2007). Synonymní relace v slovní zásobě sledovaly také praktičtěji zaměřené slovníky menšího rozsahu, např. *Slovník synonym a frazeologismů* od J. V. Bečky (1977, 1979², 1982³ doplněné a upravené vydání) a z novějších stručná, opakovaně vydávaná a upravovaná práce K. Pały a J. Všianského *Slovník českých synonym* (1994 a v dalších vydáních); rozsáhlé slovníky synonym i antonym, zpravidla doprovázené elektronickou verzí, produkují po roce 2000 též komerční firmy (Lingea).

Výrazné novum v lexikografii 2. poloviny 20. století představují **slovníky frekvenční**, jejichž tvorbu v českém prostředí zahajuje práce J. Jelínka, J. V. Bečky a M. Těšitelové *Frekvence*

slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce (1961). Slovníky vytvářené pomocí zárodečné fáze počítačů vznikaly až v 70. a 80. l. 20. století (např. *Frekvenční slovník současné české publicistiky* připravený v roce 1980 M. Těšitelovou). Významný pokrok ve frekvenčním lexikografickém popisu češtiny přinesla na konci 20. století korpusová lingvistika, která umožnila pracovat s rozsáhlými materiálovými zdroji a automatickými nástroji a využívat moderní statistické postupy. Průkopnickým dílem byl *Frekvenční slovník češtiny* (2004, 2010²) vytvořený kolektivem Ústavu Českého národního korpusu pod vedením F. Čermáka a M. Křena. Shromážděné frekvenční údaje (opírající se o psané texty obsažené v ČNK) se týkají 50 tisíc nejběžnějších apelativ, 2 tisíc nejčastějších vlastních jmen a 1 tisíce zkratk. Pracovníci téže instituce dále připravili např. *Frekvenční slovník mluvené češtiny* (2007) a frekvenční slovníky mapující slovní zásobu významných českých spisovatelů Karla Čapka (2007) a Bohumila Hrabala (2009).

Speciální metoda řazení materiálu charakterizuje i **slovníky retrográdní**, např. *Retrográdní morfématický slovník češtiny s připojenými inventárnými slovníky českých morfémů kořenových, prefixálních a sufixálních* (1975) od E. Slavíčkové. Další práce tohoto typu *Retrográdní slovník současné češtiny* (1986) od M. Těšitelové, J. Petra a J. Králíka kombinuje postupy slovníku retrográdního a frekvenčního a zároveň slovníku lexikálního a morfématického (vedle lexikálních jednotek samostatně zpracovává i tvary substantiv a sloves).

Od počátku 90. let 20. století se v č. lexikografii objevují i nové typy slovníků, které v domácí lexikografické tradici nebyly dosud vůbec zastoupeny. Patří k nim (vedle už zmíněných neografických prací) např. **slovníky valenční a vazebné**, pohybující se na hranici lexika a syntaxe: *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves* (1997) a *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb* (2005), oba od autorské trojice N. Svozilová, H. Prouzová, A. Jirsová, a *Valenční slovník českých sloves* (2008) od autorského kolektivu M. Lopatková, Z. Žabokrtský, V. Kettnerová ad.

Překladovou lexikografii tento přehled vzhledem k její šíři a pestrosti nereflektuje.

Praktická poznámka: Významná část z uvedených výkladových i specializovaných slovníků češtiny je volně přístupná na webových stránkách Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky (<http://www.ujc.cas.cz/elektronicke-slovníky-a-zdroje>), vyhledávání v slovnících výkladových umožňuje na této adrese nejlépe databáze LEXIKO.